

प्रकरण ७ वे

उपसंहार

प्रकरण ५ वे

उपसंहार

डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या 'प्रेषित आणि अभयारण्य' या कादंबरीसंबंधीच्या पहिल्या चार प्रकरणांतून केलेल्या अभ्यासाचा गोषवारा प्रस्तुत प्रकरणातून देत आहे. प्रबंधिकेच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपाचा विचार करून विज्ञान कादंबरीचे वेगळेपण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१८वे शतक हे मराठी माणसाच्या वैचारिकतेला वेगळे वळण देणारे शतक होते. तत्कालीन सामाजिक व राजकीय स्थिती अत्यंत धामधुमीची होती. इंग्रजी राजवटीमुळे संपूर्ण समाजजीवन ढवळून निघाले होते. पारतंत्र्याच्या जाणिवेने संपूर्ण भारतीयांची मने करपून गेली होती. या सर्व परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी १९व्या शतकात अनेक वाङ्मयप्रकार उदयास आले. एका अर्थाने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जी विपूल स्वरूपात वाङ्मयनिर्मिती झालेली दिसते त्याची पायाभरणी याच कालखंडात (१९वे शतक) झाली आहे असे वाटते.

निबंध, कादंबरी, नाटक, कविता या वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकारातून मराठी वाङ्मय समृद्ध झाले आहे. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर देशात शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला. शिक्षणाची दारे सर्व समाजातील वेगवेगळ्या जातिजमातीसाठी खुली झाली. ग्रामीण भागातही शिक्षणाची सोय झाली. त्यामुळे मराठी साहित्याचा वाचकवर्ग मोठ्या प्रमाणावर वाढला व अनेक नवनवीन वाङ्मयप्रवाह उदयास आले. त्याच्यामध्ये ग्रामीणसाहित्य, दलितसाहित्य, जनवादीसाहित्य, स्त्रीवादीसाहित्य, देशीसाहित्य, आदिवासीसाहित्य, विज्ञानसाहित्य अशा विविध प्रवाहांतून वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागली.

त्याचबरोबर समाजातील लोकांना शिक्षण मिळू लागल्याने सुशिक्षित पिढीने आपल्या सुख-दुःखाचे अनेक अंगांने चित्रण साहित्यातून मांडण्यास सुरुवात केली. मराठीतील आधुनिक कादंबरीची सुरुवात हरिभाऊ आपट्यांच्या पासून झाली असे आपण मानतो. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता वैचारिकता आणि कादंबरी यांचे एक दृढ नाते प्रथमपासूनच आहे, असे आपल्या लक्षात येते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात

विज्ञानसाहित्य हा वाङ्मयप्रकार उदयास आला व तो हळूहळू रुजला अन् विज्ञान साहित्यात खूप लेखन झाले नाही, तरीही जे साहित्य उपलब्ध आहे ते लोकांच्या मनावर विशेष ठसा उमटवून आहे.

'विज्ञानसाहित्य' ही संज्ञा बरीचशी ढोबळ आणि सर्वसमावेशक आहे. या साहित्यप्रकारात विज्ञानाशी संबंधित सर्वच साहित्यप्रकार उदा. विज्ञानविषयक लेख, निबंध, ललित ज्ञानसाहित्य वगैरे समावेश होतो.

साहित्य ही जीवनवेधी कला असल्याने मानवी जीवनाला व्यापून राहणाऱ्या विज्ञानाचेही चित्रण साहित्यात येते. १९६० नंतर विज्ञान साहित्यात हळूहळू नवी लाट सुरु झाली. जुन्या कल्पना मागे पडल्या आणि अत्याधुनिक अतिप्रगत अशा समाजव्यवस्थेतील समस्यांचे चित्रण या कादंबऱ्यांमध्ये होऊ लागले.

आजचा भक्कम वैज्ञानिक पुरावा आणि बुद्धिनिष्ठ अंदाज यांच्याआधाराने भावी काळात कोणते शोध लागतील, काय घडू शकेल? त्याचा मानवी जीवनावर कोणता परिणाम होईल याचे चित्र विज्ञानकादंबरी रंगविते. एक कल्पना धिष्ठित नवसृष्टी त्यातून उभी राहते. ही कल्पनासृष्टी आपल्या नित्याच्या दैनंदिन वास्तव विश्वापेक्षा एका भिन्न असते आणि दुसऱ्या बाजूने या ना त्या प्रकाराने त्या वास्तवाशी अनुबंधित असते. कल्पना आणि वास्तव, सौंदर्य आणि सत्य यांचा एक ताळमेळ विज्ञानकादंबरीत साधलेला असावा लागतो. त्यामुळे अद्भूतम्यता, गुढता, रहस्यमयता, रंजनपरता अशी अनेक वैशिष्ट्ये विज्ञानकादंबरीत येतात. त्या सर्वांचा आधार संभाव्य वैज्ञानिक सत्य हाच असावा लागतो.

विज्ञान साहित्य हे वैज्ञानिक संकल्पनांवर आधारित असते. शास्त्रीय सत्याचा आधार घेऊन हे साहित्य निर्माण केलेले असते. वर्तमानकाळावरून भविष्यकाळाचा अंदाज यात घेतला गेलेला असतो. भविष्यात होणाऱ्या परिणामांना टाळण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या उपाययोजनांचा विचार यात केला जातो. भविष्यात येणाऱ्या संकटांपासून मानवाला सावध करण्याचे काम विज्ञान साहित्य करते. त्याचबरोबर असाध्य वाटणाऱ्या गोष्टी साध्य होऊ शकतात असे विज्ञानसाहित्य आपल्याला सांगते. म्हणूनच प्रस्तुत साहित्यप्रकारात कादंबरी आणि विज्ञानकादंबरी यांतील साम्यभेद मांडून विज्ञान

कादंबरीची सर्वसामान्य वैशिष्ट्ये मांडली आहेत. याशिवाय विज्ञान कादंबरीची वाटचाल थोडक्यात मांडली आहे.

दुसऱ्या प्रकरणात जयंत नारळीकर यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण कशी झालेली आहे ते मांडत असताना प्रथमतः त्यांचे लौकिक जीवन, जन्म, बालपण, शिक्षण, कार्य त्याचबरोबर वाङ्मयीन वाटचाल आणि त्यांनी लिहिलेले साहित्यप्रकार याचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. जयंत नारळीकर यांनी आजपर्यंत कथासंग्रह, कादंबरी, विज्ञानावर आधारित लेखसंग्रह व इतर पुस्तके अशा विविध साहित्यप्रकारांचे लेखन केलेले आहे.

नारळीकर हे एक थोर शास्त्रज्ञ आहेत. त्याचबरोबर ते एक उत्तम लेखकही आहेत. त्यांनी अनेक प्रकारचे विज्ञान साहित्य लिहिले आहे. लोकांना विज्ञान समजावून सांगण्यासाठी आणि लोकांच्या मनातील अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी लेखकाने लेखन केले आहे. त्यांच्या लेखनाचा हेतू हा स्वतःला समाधान मिळते म्हणून लिहिणे असा असला तरी लोकांचे प्रबोधनही त्यांनी केले आहे. ते हाडामासाचे शास्त्रज्ञ आहेत पण सामाजिक बांधिलकीचे भान ठेवत त्यांनी लेखनही केलेले आहे.

डॉ. जयंत नारळीकर सांगतात - “वैज्ञानिक दृष्टीकोन म्हणजे कार्यकारी भाव तपासणे. प्रत्येक कार्यामागे काहीतरी कारण असते, ते कारण शोधणे, समजून घेणे अन् त्याप्रमाणे वर्तन करणे महत्त्वाचे ठरते. पाऊस पडण्यासाठी देवाला नवस करणे, आमावस्येला मिरची - लिंबू बांधणे, कुंडली समोर ठेवून प्रत्येक निर्णय घेणे या सऱ्या गोष्टींना मूठमाती देणे गरजेचे आहे.” अर्थात हजारो वर्षांपासून मनात खोलवर रुजलेल्या या भावना सहजासहजी दूर होणार नाहीत. त्यासाठी सर्वानाच जागृत होणे गरजेचे आहे. आपल्या लेखनातून नारळीकर हाच आशय मांडताना दिसून येतात.

आपल्याजवळ असणारे ज्ञान लोकांना देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. या प्रकरणातून त्यांच्या महत्त्वाच्या कलाकृतींचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. शिवाय त्यांच्या साहित्यसंपदेचा नामनिर्देश केलेला आहे.

प्रकरण तीनमध्ये ‘प्रेषित’ आणि ‘अभयारण्य’ या कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांच्या अंगाने विचार केलेला आहे. काही महत्त्वाच्या व्यक्तिरेखांची सविस्तर माहिती दिलेली

आहे. या व्यक्तिरेखांमध्ये असणारे अनेक गुण याठिकाणी दिसून येतात. या व्यक्तिरेखांत कादंबरीचा आत्मा सामावलेला आहे. अशाप्रकारे, अनेक लहानमोठ्या व्यक्तिरेखा या कादंबरीत आलेल्या आहेत. वेळोवेळी अनेक पात्रे याठिकाणी आलेली आपल्याला दिसतात. पृथ्वीवर चाललेल्या प्रगतीचा पूर्ण आढावा आपल्याला यातून आलेला दिसतो. या सर्व पात्रांमुळे कादंबरीत जीव आलेला आहे. या सर्वांचा परिचय या प्रकरणात केलेला आहे.

या प्रकरणात पाहिलेली आहे. या कादंबरीमध्ये आलेल्या अनेक घटना, आलेली अनेक व्यक्तिमत्त्वे, त्याचबरोबर या कादंबरीतील विज्ञान व वैज्ञानिक जाणिव, त्यामधील आशयाचे वेगळेपण या सर्व गोष्टींचा विचार या प्रकरणात केलेला आहे.

चौथ्या प्रकरणात 'प्रेषित' आणि 'अभयारण्य' या विज्ञान कादंबरींचे अभिव्यक्तीविशेष आणि वाङ्मयीनविशेष यांचा अभ्यास केलेला आहे. या दोन्ही कादंबरींचा एक साहित्यकृती म्हणून वेगळा विचार करणे आवश्यक ठरते. कादंबरी लेखनासाठी लेखकाने स्वतःची भाषा वापरलेली आहे. कारण कोणत्याही लेखकाने स्वतःच्या बोलीभाषेतून आपले विचार, अनुभव मांडले तर ते अधिक प्रभावीपणे मांडता येतात. कादंबरीमध्ये चित्रमय शैलीचा उपयोग केला आहे. चित्रमय शैली म्हणजे प्रसंगाचे वर्णन वाचताक्षणी त्या-त्या प्रसंगाचे चित्र जीवंतपणे डोळ्यासमोर उभे राहते.

या कादंबरीचा वाङ्मयीनदृष्ट्या विचार करता विज्ञान साहित्य असूनही त्याच्यामध्ये वाङ्मयीन मुल्यांचा विचार करावा लागतो. नारळीकरांनी या कादंबरीत विज्ञान अतिशय तटस्थपणे मांडलेले आहे. सर्व प्रसंग प्रांजळपणे मांडलेले आहेत. कादंबरीची भाषा साधी, सोपी, तितकीच सुटसुटीत आहे. दोन्ही कादंबरीतील प्रसंगवर्णन प्रसंगानुरूप असल्याने आशय समजण्यास मदत होते. कादंबरीतील वातावणनिर्मिती करताना लेखकाने योग्य अशा तंत्राचा उपयोग साधला आहे. कादंबरीत आलेली निसर्गवर्णने ही वर्णनासाठी वर्णन आलेली नसून सहजपणे परंतु परिणामकारक आहेत. हे लेखकाच्या लेखनाचे विशेष म्हणावे लागेल.

दोन्ही कादंबरींची शीर्षके सूचक आहेत. त्यातील आशयाशी पूर्णपणे सुसंगत वाटतात. मुखपृष्ठावरील चित्राचा विचार करता ती सुध्दा बोलकी व आशयाशी सुसंगत

आहेत. अशाप्रकारे 'प्रेषित' आणि 'अभयारण्य' यांचा अभ्यास वरील चार प्रकरणांत मांडला आहे.

त्याचबरोबर काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष नोंदविण्यात आलेले आहेत.